

Het carillon van het Rijksmuseum

• J.F. HEIJBROEK •

Over het carillon van het Rijksmuseum is ogenschijnlijk nauwelijks enige literatuur verschenen.¹ Maar na het cursiefje over 'Een onbekend panorama vanaf de klokkentoren van het Rijksmuseum'² werd ik geïntendeerd op een 'bibliofiel' uitgaafje in de museumbibliotheek getiteld *Carillon*.³ Het bevat tien gedichten, steeds afgedrukt op de linker pagina en tien citaten er uit steeds op de rechter bladzijde. Het boekje is verschenen bij de jaarwisseling van 1962-1963 en gedrukt in een oplage van 200 exemplaren. Dick Elffers verzorgde de sobere vormgeving, Max Nord, vertaler en journalist bij *Het Parool*, selecteerde de gedichten en schreef de inleiding. Hoofddirecteur Arthur van Schendel was de stuwende kracht achter deze uitgave. Het boekje blijkt gemaakt te zijn naar aanleiding van de plaatsing van tien nieuwe klokken in het carillon van het Rijksmuseum ter gedeeltelijke vervanging van het oude klokkenspel.

Aan het carillon en het uurwerk in de klokkentoren van het Rijksmuseum is een vreemde geschiedenis verbonden. Het uurwerk met dubbel slagwerk

Afb. 1

De spits van de klokkentoren vlak na de bouw van het Rijksmuseum, 1885. Uit: *Musée National à Amsterdam, publié sous la direction de l'Architecte des Musées Nationaux le Dr. P.J.H. Cuypers, Amsterdam/Paris [1897], plaat nr. 43.*

werd vervaardigd omstreeks 1898 door Floris C. Addicks te Amsterdam en was van een uitstekende kwaliteit. Elk uur behoren twee *jaquemarts*, figuren in historische kleding, met een hamer op de klokken onder de wijzerplaten te slaan. De toren was voorzien van vier van deze slagklokken met bijbehorende *jaquemarts* (afb. 1-2). In werkelijkheid gebeurt dat nooit, want het mechanisme dat de armen beweegt, werkt wel, maar de hamers raken de klokken niet. Bijtelaar merkte in haar boek *De zingende klokken van Amsterdam* op: 'Wie heeft ooit gehoord van een toren met vier slagklokken die tegelijk slaan, zoals het Rijksmuseum ons wil doen geloven? Zoo'n malligheid moest wel voor de 19de eeuw bewaard blijven! Zoo is dan deze toren *als speeltoren* veroordeeld!'⁴

Veertien klokken waren afkomstig uit de in 1857 gesloopte Sint-Maartenskerk van Arnemuiden en alle gegoten door de 16de-eeuwse klokkengieter Peeter van den Ghein (afb. 3). De tien overige exemplaren kwamen uit de werkplaats van de firma Petit & Fritsen te Aarle-Rixel, die zowel het

Afb. 2
De façade van het Rijksmuseum, gezien vanuit het oosten, in maart 1951. Onder de vier wijzerplaten zijn de *jacquemarts*, figuren in historische kledij, geplaatst die met een hamer op de klokken onder de wijzerplaten behoren te slaan. Het carillon bevindt zich in de top van deze toren op zo'n 60 meter boven het straatniveau.
Foto Ton Koot.

uurwerk als het carillon installeerde. Toen het carillon begin 1902 voor de eerste keer zijn melodie van Valerius, die steeds vóór het uur gespeeld zou worden, over de stad liet klinken, bleek deze zo vals te zijn dat er een storm van protest onder de omwonenden losbarstte. Men wendde zich zelfs tot de minister met het verzoek de klok maar stil te zetten opdat de klokslag die het uur aangaf niet langer zou worden ingeluid door zulke *dronkemanswijzen*. Tussentijds zijn nog wel pogingen ondernomen het carillon te herstellen maar het heeft tot 1962-1963 geduurd voor het definitief werd vervangen. Een goede harmonie tussen de oude en de nieuwe klokken was niet te bewerkstelligen.⁵

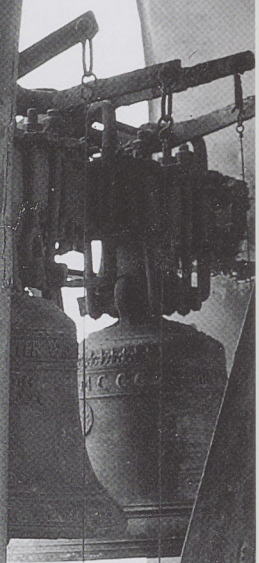
Over de protesten tegen het klokkenspel van het Rijksmuseum werd af en toe in de media melding gemaakt.

Afb. 3
Een van de grote klokken gegoten door Peeter van den Ghein afkomstig van de Sint-Maartenskerk te Arnhem die hier deel uitmaakt van het carillon in de klokkentoren van het Rijksmuseum.

In *Het Algemeen Handelsblad* van eind 1915 schreef een journalist: 'Bewoners van het Museumkwartier raden wel, wat ik met dit opschrift bedoel: het belletjesspeltje, dat 96 keer per etmaal Hemony in zijn graf doet rillen, en den niets kwaads vermoedenden wandelaar, wien het noodlot veroordeelt te verwijlen binnen den vibratie-kring van het Museumklokkengeluid, de vraag afdwingt: Waar toe is dat lawaai toch nodig?'⁶ Waarom zouden twaalf slagen niet duidelijker zijn dan een vals deuntje plus twaalf slagen?

...PETER VANDEN GHEYN...

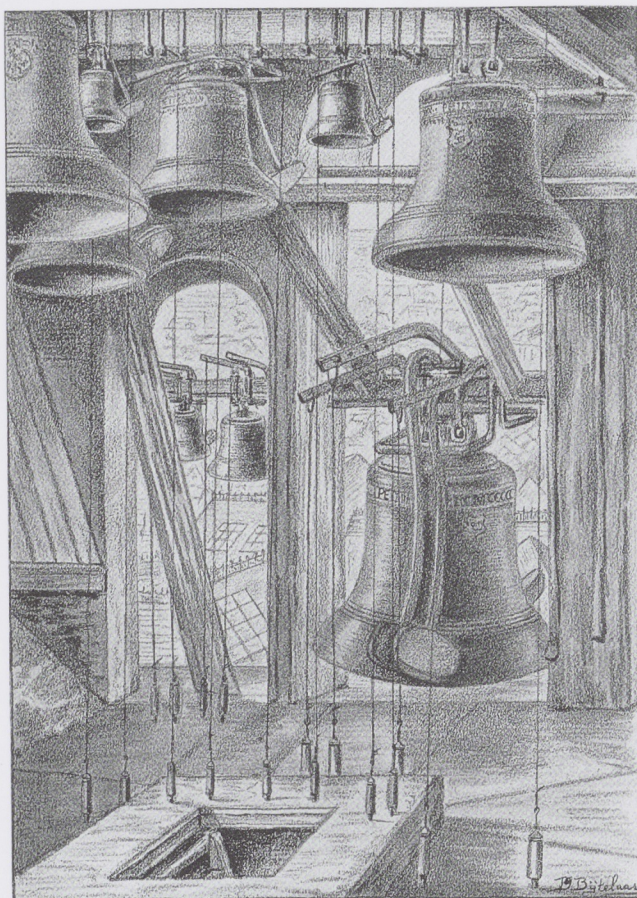

Een 'stille vertrooster'

Niet voor alle buurtbewoners was het carillon van het museum een vals onding (afb. 4). Zo schreef ds. J.J. Buskes in *Het Vrije Volk* van 6 mei 1946 over zijn gevangenschap tijdens de Tweede Wereldoorlog in het cellencomplex van de Weteringschans: 'Toen ik in 1944 opgesloten zat in cel B 3-11 aan de Weteringschans heb ik menigmaal geluisterd naar het carillon van het Rijksmuseum. Over dag was het aan het Leidsche Plein te rumoerig dan dat wij de klanken anders dan bij flarden konden opvangen. Maar wanneer de nacht kwam en Amsterdam, het door de Duitsers geteisterde Amsterdam, onrustig lag te slapen, hielden wij – mijn Roomse kameraad die later naar

Afb. 4
Tekening van juffrouw B. Bijtelaar van het klokkenspel van het Rijksmuseum, 1944. Uit: B. Bijtelaar, *De zingende torens van Amsterdam*, Amsterdam 1947.

Duitsland ging en nooit meer terugkwam en ik – elkander wakker om samen te luisteren naar de klanken die als evenzovele bemoedigingen door het celraam tot ons kwamen. En het werd rustig in ons onrustige hart. Wat is dat carillon van het Rijksmuseum in de bezettingsjaren voor honderden gevangenen een stille vertrooster geweest.

Een jaar na mij zat in één van de cellen mijn jonge vriend. Hij werd op zijn beurt getroost door den Vertrooster op de Stadhouderskade. Het was nog altijd dezelfde melodie van Valerius.

Vanuit de Weteringschans werd hij getransporteerd naar Haarlem waar hij voor de St. Bavo gefusilleerd werd. Een laatste brief wist hij uit de overvalwagen naar buiten te werken. Op de Hoofdweg werd dit, zijn testament, door een stadgenoot gevonden. Zo kregen Vader en Moeder het in handen. Het laatste, dat hij in zijn geboortestad hoorde, was het carillon van het Rijksmuseum, de melodie van Valerius:

*O, Heer, die daar des Hemels tenten
spreidt
en wat op aard is, hebt alleen bereid,
het schuimig, woelig meer kondt
maken stille
en alles doet naar Uwen lieven wille,
wij slaan het oog
tot U omhoog,
die ons in angst en nood,
verlossen kondt
tot allen stond
Ja zelfs ook van den dood.*

Op een stukje papier schreef hij ten afscheid: 'Deze woorden zullen als een vlam branden in mijn hart, wanneer ik tegen de muur sta. Voor mij behoeft U niet bang te zijn, Ik weet, waar ik heenga. Het is ook niet erg, dat wij vallen; indien wij maar mogen geloven, dat de strijd voor de gerechtigheid, ook straks, in ons bevrijde vaderland, tot het einde zal worden voortgezet.'⁷

Klokken vol poëzie

De kritiek op het klokkenspel verstomde na de oorlog echter niet. Dit deed dr. A. ('Sjeu') van Schendel ertoe besluiten het carillon definitief aan te pakken. Samen met de nog steeds bestaande firma Petit & Fritsen in Aarle-Rixtel werd besloten 23 nieuwe klokken te gieten en drie klokken van Van den Ghein zo bij te werken dat ze nu wel een harmonieus geheel konden vormen. Voor tien van de nieuwe klokken vroeg Van Schendel op woensdag 23 april 1962 zijn vriend Max Nord langs te komen op de Vossiusstraat 44, waar de familie toen woonde. Nord was een goede bekende van Sjeu en zijn vrouw Kennie van Schendel omdat hij aan het eind van de Tweede Wereldoorlog samen met zijn echtgenote en hun nog geen één jaar oude dochter ondergedoken was geweest in hun toenmalige huis aan de Roemer Visscherstraat 12. 'Omdat wij op de zolderverdieping sliepen, was ik een beetje vertrouwd geraakt met Van Schendels bibliotheek, die daar voor een deel lag opgeslagen. De wieg van mijn dochtertje stond op die boeken, die ik daartoe zorgvuldig had moeten rangschikken'.⁸ Van Schendel vroeg hem voor tien klokken van verschillende grootte dichtregels van belangrijke dichters te selecteren (afb. 5-14). Voor de grootste klok 4 regels à 25 letters per regel, voor de kleinste ten hoogste 2 regels à 20 letters. Hij kreeg twee dagen de tijd om zijn selectie te maken. In die korte tijd haalde Nord een groot aantal dichtbundels en bloemlezingen tevoorschijn. Bij de selectie hanteerde hij enkele basiscriteria. In de inleiding tot het bibliotheek uitgaafje *Carillon* vertelt hij kort hoe hij te werk ging: 'Ik wist nu ook dat een klok een waarschuwing moest luiden, de waarheid, de vreugde, het geluk, de smart, het geloof, het vertrouwen. Ik had drie teksten: Marsman, dat is Holland; Huygens, dat is Amsterdam; Luyken, dat is het geloof. Het koningshuis moet ik hebben,

dacht ik; ja, van het Rijksmuseum moeten enkele woorden van het Wilhelmus klinken. Ik noteerde drie regels. Rembrandt, dacht ik ook, want wat is Holland, wat is Amsterdam, wat is het Rijksmuseum zonder Rembrandt. Ik vond een regel van Vestdijk: "t Is Rembrandt die hen de ogen uit doet kijken" ("De Nachtwacht"). En ik dacht ook in namen. Dichters uit de 17de eeuw had ik al, grote moderne dichters nu. Ik las de "Mei", ik herlas Bloem, Nijhoff, A. Roland Holst. Ik zocht ook in bundels van Henriëtte Roland Holst, in die van Vasalis, zoals ik gezocht had in Vondel en in Hooft. Maar het werk van Vondel en Henriëtte Roland Holst bevatte geen teksten van minder dan vier regels die weer minder dan 25 letters hadden... En bij Vasalis, bijvoorbeeld, zocht ik vergeefs naar teksten die voor een klok geschikt waren. De trotse smart om de gevallen van mei 1940 vond ik bij Nijhoff, en de herwonnen vreugde van mei 1945 bij Bloem. De zeldzame woorden van het onverwoestbare geluk in een barre tijd bij Roland Holst, en de toverklank van de Mei in een weinig geciteerd fragment. De Muze zelf tenslotte lag in een regel van Lucebert, voor mijn gevoel het sluitstuk, de triomf van de bezieling'.⁹

Samen met Van Schendel maakte hij ten slotte de definitieve selectie. Het gedicht van Vestdijk verviel en een dichtregel van oud hoofddirecteur Frederik Schmidt-Degener werd door Van Schendel toegevoegd. De uiteindelijke keuze zag er als volgt uit:

U herder sal niet slapen
uit Marnix van Sint Aldegonde:
Wilhelmus van Nassouwe.

Hoe komen all'de machten
van all dat machtigh is
besloten in uw' grachten?
uit Constantijn Huygens:
Amsterdam.

*ô Jesu! hoog verheeven
Gy hebt het ons beloofd
Dat hy zoud eeuwig leven
Die in u heeft geloofd.*

uit Jan Luyken:
Van ons vreemdelingschap.

Hoort, er gaat een nieuw geluid

uit Herman Gorter: *Mei.*

Hoe rijk aan zekerheid, het schrale uur

uit F. Schmidt-Degener:
Herinnering | Intermezzo.

*Schoon en stralend is, gelijk toen,
het voorjaar*

uit J. C. Bloem: *Na de bevrijding (I).*

De wereld leerde ons wel

't geluk te kapen

uit A. Roland Holst:
Drie dichters en de oorlog (I).

*Hier waait de vlag
en ademt vrij de mond*

uit M. Nijhoff: *Bij het graf
van den Nederlandschen
onbekenden soldaat |
Gevallen in de meidagen 1940.*

*Denkend aan Holland zie ik
breede rivieren traag door
oneindig laagland gaan*

uit H. Marsman:
Herinnering aan Holland.

Het lied heeft het eeuwige leven

uit Lucebert: *Het einde.*

In het najaar van 1962 zouden de klokken geplaatst worden. Maar door het barre winterweer moest de hele operatie verplaatst worden naar het voorjaar van 1963. Op 19 maart om 11 uur 's morgens werden de klokken, inclusief die met de nieuwe opschriften, naar boven gehesen. De meeste nog levende dichters waren verhinderd. Alleen J.C. Bloem wilde wel komen. Op weg naar het museum is hij echter gestrand, omdat een vogel in de radiator van zijn auto vloog.¹⁰ Dus werd de plechtigheid een tamelijk interne museale aangelegenheid met natuurlijk veel pers erbij. De klokken werden één voor één naar boven gehesen en in twee dagen tijd hingen ze alle 26 op hun plaats.

Afb. 5-14

De tien nieuw gegoten klokken uit het carillon van het Rijksmuseum met de teksten van Marnix van Sint Aldegonde, Constantijn Huygens, Jan Luyken, Herman Gorter, Frederik Schmidt-Degener, J.C. Bloem, Adriaan Roland Holst, Martinus Nijhoff, Hendrik Marsman en Lucebert.

NOTEN

- 1 Zie Roman Koot (samenstelling), *Bibliografie Rijksmuseum. Geschiedenis, gebouw, collecties, personen, tentoonstellingen*, Utrecht/Amsterdam, 9 januari 1998. Sinds het verschijnen van deze bibliografie zijn er enkele publicaties opgedoken waaronder B. Bijtelaar, *De zingende torens van Amsterdam*, Amsterdam 1947. Hoofdstuk XIII (pp. 171-176) is geheel gewijd aan 'De speeltoren van het Rijksmuseum'. Zie verder A. Loosjes, 'Het klokkenspel van het Rijksmuseum', *Buiten* 15 januari 1916, pp. 34-36. Het beste overzichtartikel is Ton Koot, 'Een nieuw carillon voor het Rijksmuseum', *Ons Amsterdam* 15 (1963), pp. 180-185. Deze artikelen zijn nu ook te vinden op de webcatalogus van het Rijksmuseum onder het trefwoord carillon. Over de klokken van Peeter van den Ghein, zie Onno ter Kuile, *Koper & brons*, 's-Gravenhage 1986, pp. 226 en 228.
- 2 J.F. Heijbroek, 'Een onbekend panorama vanaf de klokkentoren van het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 50 (2002), pp. 67-69.
- 3 [Max Nord e.a.], *Carillon*, [Rijksmuseum Amsterdam 1962-1963]. De broodtekst is gezet in linotype-Garamond no. 3. De koppen zijn Garamont van de N.V. Lettergieterij en Machinehandel v/h N. Tetterode, Amsterdam (met dank aan Karel Treebus). Het zetwerk laat nogal wat te wensen over.
- 4 Bijtelaar, *op.cit.* (noot 1), p. 172.
- 5 Ton Koot, *op.cit.* (noot 1), pp. 180-181.
- 6 Geciteerd uit Ton Koot, *op.cit.* (noot 1), p. 181.
- 7 Geciteerd uit Ton Koot, *op.cit.* (noot 1), pp. 181-183.
- 8 Max Nord, *Achterwaarts. Memoires*, Amsterdam 1998, p. 233.
- 9 Nord e.a., *op.cit.* (noot 3), pp. 1-2 (is ongepagineerd).
- 10 Ton Koot, *op.cit.* (noot 1), p. 185.